Tverdota György

[József Attila] 1936 nyarán, őszén – a Balatonon

1936 júniusát és július nagy részét József Attila a fővárosban töltötte. Feltehetően nem hagyta őt közömbösen a Népszövetség Szellemi Együttműködés Nemzetközi Bizottságának 1936. június 9–12. között Budapesten lezajlott „A humán tudományok és a humanizmus" című ülése, annak ellenére, hogy a magyar tudományos hivatalosság kisajátította a vendéglátó szerepében a magyar szellemi élet képviseletét. A téma egybeesése a Szép Szó harcos humanista törekvéseivel, a tény, hogy az elnöki pozíciót Paul Valéry töltötte be, hogy Thomas Mann a résztvevők között szerepelt, egyaránt felkelthette a költő figyelmét. Még akkor is, ha a programmal nem voltak teljesen megelégedve. Ignotus Pál a résztvevőktől elvárta volna, hogy látogatást tegyenek a nagybeteg Kosztolányi betegágyánál.

Nincs adatunk arra, hogy a költő részt vett volna a rendezvényen. A Szép Szó szerkesztősége azonban megszerezte Karel Čapeknek az összejövetelen francia nyelven tartott előadását, és a folyóirat 1936. július-augusztusi 6. számában *Humanizmus* címmel József Attila fordításában megjelentette. Čapek kérdésföltevése és József Attila gondolkodói beállítottsága között figyelemre méltó interferencia állapítható meg. A cseh író szerint nemcsak a klasszika-filológia által tárgyalt tudásterületek története vezet vissza a görög-római antikvitás első humanizmusához, hanem az ún. „széptudományok", a természet megismerését célul kitűző megismerési tartományok is az antikvitástól eredeztetők. Ezzel szemben a természet erőinek a legyőzését és emberi céloknak történő alávetését célzó tudás független a humanizmus szellemétől. Čapek a modern „széptudományok" fejlődését, a természettel való megismeréselvű kapcsolat megújítását tartja fontosnak és időszerűnek annak érdekében, hogy az ember ellen, uralmi célokra, háborús törekvések szolgálatába állított technikai tudás az emberiség legjobb érdekei és értékei védelmére fordítható legyen.

József Attila gondolkodásának minden változása ellenére megőrizte 1931-ben kialakított marxista meggyőződését, amely szerint a társadalom és a kultúra alapja a termelés. Márpedig a termelés alapjául szolgáló technikai tudás a társadalmi fejlődés és a kulturális gazdagodás ellen is fordítható. A cseh író előadása tehát a termelés elvének újragondolására, rugalmas továbbfejlesztésére ösztönözhette a szöveg fordítóját.

Kosztolányi állapotának súlyosbodása nemcsak Ignotus Pált foglalkoztatta, József Attilát is fokozódó együttérző aggodalommal töltötte el. Kosztolányi nevének hiánya a *Mai magyarok régi magyarokról* tartalomjegyzékéből jelzi, hogy a szerkesztőségnek napra kész képe volt arról, mit várhatnak el tőle, aki Babitsnál vagy Kassáknál is közelebb állt hozzájuk, s nem kisebb tisztelettel voltak iránta, mint Móricz iránt. Vágó Márta leír egy Kosztolányi betegágyánál tett közös látogatást, amelyet az tett emlékezetessé, hogy fiatalabb társának sikerült megnevettetni a beteget: „Szegény a halálfélelmektől és fájdalmaktól elkínozva csak jajgatni tudott már. Hallgatagon ülték körül. Attila belépett, és rövidesen Kosztolányi felé fordulva, igen határozottan kijelentette: – Analízis kellene neked, ez pszichés dolog! – oly nagyképűen és őszintén, hogy Kosztolányi hangos nevetésre fakadt, és a többiek elbámultak. Nem tudták volna elképzelni, hogy akár mosolyogni is fogják látni még valaha."

Az augusztus hónapot valóban a Balatonnál töltötte. A pihenés hónapja alatt szerelmi kalandot élt át. A történtekről igen keveset tudunk. Legvalószínűbb összekötni a vakációs szerelmi epizódot Sólyom Janka színésznő és sanszon énekesnő (1902–1972) személyével. Szabolcsi Miklós szerint József Attila „többször találkozott Balatonszárszón a Siófokon üdülő Sólyom Jankával. Sólyom Janka ismert színésznő és »dizőz« volt – három sürgönyt is küldött Szárszóra, szeptember 9-én pedig ugyancsak Siófokról levelet, már Budapestre: „»Rém sajnálom, hogy nem sikerült a weekendet összehozni... Kérem, hívjon fel péntek reggel 1 óráig 2–3 közt.«" Szabolcsi feltételezi, hogy ő az a „neves színésznő", akivel való korábbi viszonyával a költő Kozmutza Flórának is eldicsekedett: „Olyan furcsa volt, míg meg nem értettem, hogy mért rajzanak most úgy körül a nők... Nemcsak azok, akikről legutóbb írtam, hanem sokan, csinosak és kedvesek, neves színésznő is van köztük".

A költő és az énekesnő kapcsolata korábban kezdődött. A *Medvetánc* kötet megjelenése és a Szép Szó szerkesztői pozíciója táguló körökben tette ismertté és népszerűvé József Attila költészetét. Lengyel András Kristóf Károly cikkére támaszkodva így foglalja össze az előzményeket: verseit elolvasva „Sólyom Janka üzent a költőnek, hogy szeretne vele beszélni. József Attila elment az előadóművésznő Klotild utcai lakására, ahol jelen volt Buday Dénes zeneszerző is. Együtt beszélték meg, hogy milyen verseket énekeljen Sólyom Janka, és melyiket ajánlja József Attila, aki örömmel fogadta, hogy költészete ennyire megragadta Sólyom Jankát és Buday Dénest." „Elkövetkezett a Bristol szállóbeli új műsor bemutatásának ideje. A költő kíváncsi volt *Mama* című versének énekes változatára, el is ment a Bristolba, de nem ült be a közönség közé,

csak a bejárati függöny mögül leste a hatást. A megzenésített versek igen nagy sikert arattak."

Ilyen előzmények után került sor a balatoni találkozásra a József Etelka vezette panzióban, s e találkozás folyománya lehetett a költő és az énekesnő közötti intim kapcsolat. Erre utal egy Etelkának 1936 novemberében írt alkalmi versike részlete, amely *Az oktató mama oktatása* címet viseli: „ezt tanítja, / míg remegnek / szempillái, / a dizőz, / kit te ismersz, / bár nem is mersz / lenni, mint ő, / oly szabad". Lengyel András szerint „Pesten, 1936 őszén és telén, esetleg még 1937 első felében is találkozgattak", bár annak nincs jele, hogy a nyári kaland után szerelmi érzés kötötte volna őket össze. Az említett alkalmi versben könnyed szabadossággal jellemzett énekesnő („se multon, / se diványon / elmerengve / ne időzz") nyilván folytatta a költő megzenésített verseinek bemutatását.

A nyári epizód jelentőségét fokozza, hogy egy szép háromrészes kompozíció születése köszönhető az élménynek. Szabolcsi Németh Andornál bukkan rá az egyetlen mondatra, amely érdemben hívta föl a figyelmet a költemény értékére: „A régi József Attilára emlékeztet a Balatonszárszó ciklus paysage intime-je és diákos bonhomiája." A „paysage intime" kulcsszó a ciklus első, „ötös, illetőleg ötödfeles jambusban" írt darabját nyitja. Ismerős, otthonos vízparti tájrészletet idéz föl a késő nyár és az ősz kezdetének pillanatában: „Zúg már az ősz, / gyűlik és kavarog". „Nyafog a táj" – tekinti át a célba vett valóságrészletet egy, a látványt megszemélyesítő telitalálattal, amelyre már Szerb Antal is felfigyelt. Majd ráközelít a realista, kezdődő impresszionista módon felidézett, egészen a mikro-történésekhez lehajló részletekre: „Fogócskáznak az apró viharok, / az ablakban a legyek megdögölnek."; „Tollászkodnak a sárga lombu fák, / féllábon állván a hunyorgó napban." Valóban, mintha a *Tűnődő* ciklus vagy a *Nyár* hangvétele és technikája térne itt vissza.

Emberi alany csak az utolsó strófában bukkan föl, de ott is általános emberi szokást jelző többes első számban: „Becsomagoljuk a vászonruhát / s beöltözünk szövetbe, komolykodva". Ahogy a paysage intime-hez illik, a kép derűs, békés, kiegyensúlyozott. A lírai én hagyja hatni magára a látványt, amelyet a jól elrendezett természet ural. Sem társadalmi feszültségek nem árnyékolják be a hangulatot, sem metafizikai elragadtatás, sem az emberi belső feltárulása nem akadályozza az otthonos természeti táj megmutatkozását.

A ciklus második darabja kapcsán hívjuk föl a figyelmet a József Attila utolsó éveiben végbement fontos poétikai irányváltozásra, voltaképpen költői eszköztárának gazdagodására egy kortendenciához való alkalmazkodás jegyében. A párizsi évben bekövetkezett fordulat során a

költő eltávolodott az avantgárd modernség programjától, s egy új fejezet, a hagyományőrző modernség gyakorlata vette kezdetét. Láttuk, hogy a Párizsban kezdődő Villon-kultusz révén újraéledt költészetében a radikális archaizálás, amit a világköltészet és a magyar régiség számos más változatához történt visszakapcsolódás követett. A húszas évek végén felerősödött a Petőfi-minta, Arany hatása, a folklórtól tanult megoldások használata, s ebből is kiemelkedett a *Kalevalá*ból merítő poétika érvényesülése. Jól megfértek ezzel az avantgárd előzményei közé sorolható költők, mint Walt Whitman vagy korai avantgárd szerzők, mint Émile Verhaeren követése. Ennek a programnak a jegyében alkalomszerűen antik minták követésére is találunk példákat, mint az anakreoni *Pernyetánycra,* a theokritoszi-vergiliusi pásztorköltészet megoldásainak kiaknázása a *Párbeszéd* proletár „bukolikájában".

A költő élete utolsó éveiben ez utóbbi szál erősödött meg a magyar költészetben és az irodalmi-kulturális hagyomány kezelésében. A gépi-technikai civilizáció fejlődésével, a hagyományos humanista kultúra háttérbe szorulásával, a kulturális életben elterjedő amerikanizmus „új barbárságá"-val, a szélsőjobb politikai előre törésével és a Szovjetunió sztálinista torzulásainak közismertté válásával szemben meghirdetett új humanizmus révén felértékelődött a görög-római költői hagyomány. Az Apollótól az Argonautákon át az Ezüstkorig, a Sziget antológiáig és Németh László Tanujáig a harmincas években alapított új folyóiratok, s a Szép Szót is ide sorolhatjuk, ennek az antikizáló-klasszicizáló humanista hagyománynak az élesztői voltak.

Az új klasszicizmus nem iskola, nem irányzat volt, hanem egy egész időszakot átívelő kortendencia. A benne résztvevők törekvései, politikai-társadalmi kérdésekben elfoglalt álláspontjuk, ízlésük tekintetében koránt sem voltak egységesek. Sőt, olykor áthidalhatatlan szakadékok választották el őket egymástól. A *Marcus Aurelius*t, a latin novellákat író Kosztolányi, az *Oidipusz Kolonoszban* című drámát fordító Babits, az antik irodalomról értekező és a *Gyász*ban az antik tragédiákat megújító Németh László, Thomas Mann Hans Castorpját Hermész alakja felől értelmező, a kor magyar irodalmára jelentős befolyást gyakorló Kerényi Károly, Hamvas Béla, Szerb Antal, a Berzsenyi-évforduló ünneplésében részt vevő értelmiségiek egyaránt az antikizálás jelensége köré rendezhetők.

A fiatal költő és fordító nemzedékben, Vas Istvánban, Hajnal Annában, Rónay Györgyben, Weöres Sándorban, Devecseri Gáborban, Trencsényi-Waldapfel Imrében és végül Radnóti Miklósban különösen erősen érvényesültek az antikizáló törekvések. Míg Németh Lászlóval a Szép Szó nem rokonszenvezett, Kerényi Károly a Válasz köréhez állt

közel, addig Trencsényi-Waldapfel, Devecseri és Radnóti Ignotus Pál és József Attila folyóiratának vonzáskörzetébe tartozott. A szórványos korábbi példák után a programszerű antikizálás első példája az 1936 elején született anapesztusban írt *Ha a hold süt…,* amelyet a *Balatonszárszó* ciklus második darabja és 1937 elején a *Reggeli fény* folytat. A *Balatonszárszó*hoz időben közel született egy antikizáló epigramma, az *Egy spanyol földmíves sírverse,* majd a *Két hexameter,* 1937 elején a híres egysoros, az *[Irgalom, édesanyám…],* a *Flóra. Hexaméterek,* a szapphói strófákban írt *[Én, ki emberként…],* végül a töredékben maradt episztola, a *[Drága barátaim…].*

Szabolcsi Miklós szerint a *Balatonszárszó* ciklus második verse „a legsajátosabb kísérlet: anapesztusos sorokból, két négysoros strófából áll." Majd Szilágyi Péter megállapítását idézi: „A hosszú sorokat keresztrímek kapcsolják össze. A harmadik és hetedik sor tizenhét szótagú, a többi tizenötös, a tizenkettes negyedik kivételével." Lábjegyzetben Szabolcsi idézi Vekerdi József megfogalmazását is: „hatos, hatodfeles, ill. ötödfeles jambico-anapeszticus sorok". A verstani tudatosságra utal, hogy „a vers egy újonnan előkerült kéziratá"-ra „a metrumképletet külön feljegyezte". A rímes-anapesztusos megoldás komolyságát, amellyel már a *Ha a hold süt…*-ben is találkoztunk, Szabolcsi lebecsüli két kérdésbe foglalt feltételezéssel: „Pusztán formai játék? Talán meg akarta mutatni a klasszikus formákhoz akkor visszatérő fiataloknak, hogy ő is tud ilyet?" A formaadás műveletének leírása során soha nem tekinthetünk el a költészet játékos aspektusától, de ilyen alapon minden nagy formagonddal előállított szöveget játékként bélyegezhetnénk meg.

A ciklus három darabja közül e közbülső idézi föl magát a tóparti szerelmi idillt. A tó közelségére „a csónak alatt hüvös öblögetési kotyogván" sor utal, egy reminiszcencia, amelyre az első példát a *Holt vidék*ben találjuk: „Csak egy ladik, mely hallhatón / kotyog még a kásás tavon / magában." A szótagszám betartása érdekében az „öblögetési" a szó archaikus nyelvváltozatával él. A szerelmi találkozás diszkréten, homályosan van felidézve. Az éj nyugtalanságával szemben nyugtot találásként említi az együttlétet, mintegy előre vetítve a *Nagyon fáj* kezdetének szerelemtanát, és talán visszautalva az *Amit szivedbe rejtesz* anyaölbevágyakozására. A „piros öl" a szerető nőre is utalhat, de a kezdődő őszi természet metaforája is lehet, a *Hazám* „részeg ölbecsaló / anyatermészet"-ének előzményeként. A talán nem várt alkalom bekövetkeztére utal a rejtélyesen hangzó történés: „a szeszély, / meg a természet gyönyörűn lecsapott rám."

Az érett József Attila szívesen követte nyomon lírájában a természeti környezet változását az évszakokok rendjében. Felidézte az

évszakok teljes ciklusát a *Nyár* és az *Íme, hát megleltem hazámat* című verseiben, de tematikus csoportokban külön is szemügyre vette az egyes évszakokat. Számára az ősz (is) emblematikus évszak volt. Egész sorozatot állíthatnánk össze őszi verseiből *Margarétá*tól az *Ősz [A fán a levelek],* a *Fák,* az *Anya,* a *Szürkület,* az *Ősz [Tar ágak-bogak rácsai között],* a *Levegőt!, Az a szép régi asszony,* a *Kirakják a fát* című versekig. Ebbe a sorba illeszkedik a *Balatonszárszó II.* verse, s különösen annak második strófája, amely az emberre ható külső és az emberi belsőt átható meghatározottságot együtthatásában állítja elénk. A kedvenc ige, amellyel a költő megidézi az évszakot, a „zúg": „Zúg már az ősz. Gyűlik és kavarog"; „zug az örök erdő"; „Nagy, tömött lombok zúgnak az őszi szélben".

Az ősz beköszönte a nyári meleg elvesztésével jár, eljött a fázás ideje. A szervezet újabb próbáknak vettetik alá, betegségek fenyegetnek, a fény elhagyja a tájat, de az alany „remegését", reakcióját az őt ért behatásokra, a lehűlésre másik irányból az őt fűtő belső erő, a szerelmi vágy szabályozza: „Én fáztam előbb, mert ősz volt már s aki emberi lény, / az mind szomorúbb, mikor ujra tanulna remegni. / Kettős remegés tölt: vágy s hüvös árnyak igy ősz elején, / mikor elkezdnek a szelíd öregek köhögetni." A *Medáliák* kedvessége tér vissza a záró sorokban: „és őszi esték melege leszek, / hogy ne ludbőrzzenek az öregek".

A ciklus harmadik darabjában a költő hangot vált. Jambikus kétsorosokban finom iróniával megvonja a lezajlott szerelmi kaland mérlegét. Ahogy konfliktusok forrása lett, hogy nem tudott szerelmi vallomást írni élettársához, akivel hat évet élt együtt, itt ez a képtelenség inkább humor forrása. A vers két francia sorral indít, amelyek magyar jelentése: „Nincs semmi témám, kivéve, hogy szeretlek". A franciára áttett vallomás önmagában is finoman elidegenítő hatású, de a folytatás csak fokozza az iróniát: „költeni csak ezt tudtam, / mert mindig elaludtam". Az alvás aztán az álmodással, álmodozással kerül ellentétbe. A szerelmi partner mellett nyugodtan aludni, ez nem vall valami mély szenvedélyre. Még a teljes odaadás is a hölgy ellen szól: „hisz annyiszor öleltem, / ahányszor rája leltem". További elidegenítő elem a szerető szemüvegviselete, amit – úgy látszik – szerelmeskedés idején sem vesz le: „Szemüveg volt az orrán, / az alól nézett énrám".

A frivol hangvételnek, a fölényes attitűdnek a vers formailag is hangsúlyt ad azzal, hogy kizökken a jambikus mértékből és prózai kiszólást enged meg magának: „s amikor magamhoz szoritottam, a szemüveg alatt / hunyta le a szemét. Pedig mindig zavarják az embert." Majd elkövetkezik az elválás karikaturisztikusan ábrázolt pillanata: „Szivemben bizony kín dult, / mikor a vonat indult". A búcsú azonban

nem lehetett nagyon megrázó: „de nem sokat merengtem – / esett, hát hazamentem". A „merengtem" ige egy pillanatra Vörösmarty szép elégiáját villantja fel, s *A hetedik* szerelmi szerepjátékról szóló sorát: „egy, ki a merengőt adja".

A végső mérleg békés elválásról számol be, amely egyben a végleges szakítás bejelentése: „Száz gramm dohányt hagyott rám, / hogy legyen cigarettám". A záró sorpár az alvás és az álom szembeállításával egy lényeges pontra világít rá: a költő szerelemfelfogására. A párkapcsolat a költő számára nem erotikus kaland, hanem a lelket mélyen átható, megrendítő érzés. Ha ez elmarad, az véget vet a lelki kapcsolatnak: „S nem álmot, hanem alvást. / Nem látjuk többé egymást." A ciklus harmadik verse nagyban hozzájárul a költő szerelmi életéről szövődött hamis legendák eloszlatásához. A szerelmi kudarc József Attilának nem alapélménye. Esetében nem általános elutasítottságról kell gondolkodnunk, hanem a társkeresés, a méltó szerelmi partner megtalálásának és megtartásának sikertelenségéről. A „Nem látjuk többé egymást", ha életrajzi szintre fordítjuk a történteket, nem a személyes kapcsolatok beszüntetését, csak a szerelmi viszony lezárulását jelenti, hiszen Sólyom Janka ezután is énekelte a költő verseit megzenésítő sanzonokat.

[A hullámok lágy tánca…]

Az enyhület periódusaiban, mint amilyen 1936 augusztusa volt, nem először és nem utoljára a pályáján, a húszas évek végének szövegalkotása tért vissza. *[A hullámok lágy tánca…]* c. szonettben, a lezajlott szerelmi kalandtól alighanem nem függetlenül, a boldogságversek, a *Ringató* vagy a *Harmatocska* poétikája éledt újra. A kompozíció felépítését vezérlő domináns elem a József Attila-i boldogság-képletet jellemző oszcilláló mozgás. A szélső állapotok között váltakozó, de helyet nem változtató mozgás képzetének előállítása szempontjából előnyös, bár nem nélkülözhetetlen volt az 1936 derekán írt versekben a folyékony elem, a tó, a tenger, a patak, a folyó jelenléte. A *Harmatocská*ban nem él ezzel a megoldással a költő, a *Ringató*ban igen. *A Dunánál*ban Németh G. Béla hangsúlyozta az egyik arkhé, a víz konstitutív szerepét: „A Duna csak folyt." A *Balatonszárszó* ezzel nyit: „nyugtalanul forgott nagy, lágy habokon az az éj". A Stoll Béla által 1936 nyarára datált, Németh Andor által *Tengeri fürdő*nek nevezett darab hasonlóan kezdődik: „Zöld napsütés hintált a tenger lágy, habos vizén".

Az oszcilláció hangtani aspektusának bemutatása teszi sikeressé – mint ezt Szabolcsi Miklós joggal állapítja meg – Széles Klára Fónagy Iván

hangszimbolikai kutatási eredményeit kiaknázó elemzését. Egyes szavak a geminátáik (hu*ll*ám), nazálisokból és explozívákból épített hangkapcsolataik révén (tá*nc*a, lo*mb*ok, gye*ng*e, ri*ng*, reszke*tn*i, ri*ng*atóan, ta*ng*ó, hi*nt*álás, te*ng*er) már hangalakjukkal is ezt a mozgást idézik. Széles Klára hangtani szemléje ennél bőségesebb, de kevesebb talán több lenne a példákból. Az oszcilláció mindent átható koreográfikus rendet képez. Látjuk a hullámok táncát, a lombok lejtését, az égen reszkető csillagokat, amelyek a szív ritmusát is „ringatóan" magukhoz igazítják, s ne feledkezzünk meg a közeli esti szórakozóhelyen tangót járó fiatalokról, „a számító, kedves és hiu" fiúkról és lányokról, akiknek a tánca talán ennek a mindenségig kiterjesztett hullámzásnak a kezdő lendületet megadta.

Szabolcsi Miklós ügyetlenségnek ítéli a szonett második négyesének kezdő mondatát: „Így ők". A megoldás kétségkívül meglepő, de hibás megoldásnak mégsem tekinteném. A *Külvárosi éj*ben él hasonló egy szótagú sorozattal a költő: „a bú, óh éj!" A szonett idézett hiányos mondata fontos szerepet tölt be: éles határt von a külvilág, a természet tánca és az emberi szív ritmusos lejtése között. A szonettet záró hármas a frivol, világi, szórakozóhelyhez kötött tangózás mögé a „némán zug" paradoxonnal váratlanul fenséges, kozmikus hátteret vetít: „De némán, hiszen ráér a természet, / a zene mögött zug az örök erdő." A fül a tangó zenéjét fogadja be, az elme azonban meghallja a zene mögött a természet csendjét. Ahogy az *Altató*t, ezt a szonettet sem közölte a költő életében.